

BITI USPEŠAN U SRBIJI: TUMAČENJA INDIVIDUALNOG DRUŠTVENO-EKONOMSKOG USPEHA U KONTEKSTU POSTSOCIJALISTIČKE DRUŠTVENE TRANSFORMACIJE

Apstrakt: U ovom radu analizirane su kulturne konstrukcije individualnog društveno-ekonomskog uspeha u savremenoj Srbiji posmatrane u kontekstu postsocijalističke društvene transformacije. To je učinjeno primenom kvalitativne analize sadržaja na materijal dobijen putem polustrukturiranih intervjua sa sedmoro ispitanika (4 žene i 3 muškarca) u Beogradu aprila 2012. godine. Glavni kriterijum za odabir ispitanika bila je godina njihovog rođenja – svi ispitanici su bili adolescenti, odnosno u formativnim godinama života, tokom prve faze postsocijalističke transformacije u Srbiji. Iz građe su izdvojeni dominantni i alternativni modeli uspeha, pri čemu je model uspeha definisan kao određeni način tumačenja uspeha i načina njegovog ostvarenja. U radu je dalje razmotrena povezanost između tumačenja uspeha zastupljenih među ispitanicima sa širim kontekstom društvene transformacije u Srbiji nakon raspada bivše Jugoslavije.

Ključne reči: modeli individualnog društveno-ekonomskog uspeha, kulturna konstrukcija, postsocijalistička društvena transformacija, Srbija

Uvod

Koncept individualnog društveno-ekonomskog uspeha se iznova konstruiše i rekonstruiše u javnom diskursu; njegova pojava i njegovo značenje uslovljeni su društvenim i kulturnim faktorima i prilikama. Može se reći da svako društvo ima neki oblik definicije individualnog uspeha, ali ne i da svako stavlja jednaki akcenat na njegov društveno-ekonomski aspekt. Poznato je, na primer, da je u socijalističkim društvima dominantna ideologija zagovarala egalitarizam i podređenost ličnih ciljeva i aspiracija društvenom napretku i

* jelena.vukicevic@yahoo.com

razvoju zbog čega se zvanično uspeh tumačio u kontekstu posvećenosti pojedinca ostvarivanju društvenih ciljeva (v. npr. Yakushko 2007). To ne znači da je na nivou pojedinca koncept individualnog društveno-ekonomskog uspeha bio eliminisan u socijalističkim zemljama, već da je bio izostavljen iz javnog diskursa. Poznato je i da je sa postsocijalističkom društvenom transformacijom to promenjeno.

Brojne domaće sociološke studije svedoče o promenama vrednosti kod stanovništva Srbije pod uticajem transformacijskih procesa od početka 1990-ih (Lazić 2002b; Bolčić 2002b; Vujović 2002; Milić 2002; Blagojević 2002; Tomanić 2002; Babović 2009; Milić 2006; Bobić 2006; Lazić i Cvejić 2007), a u nekim aspektima i u pogledu tumačenja individualnog uspeha, i to posredno, putem uočavanja promena u pogledu važnosti njegovih pojedinačnih parametara i promena u strategijama pomoću kojih se ostvaruje (Babović 2006; Bolčić 2002c; Bolčić 2002a). Neosporno je da od devedestih ovaj pojam u Srbiji dobija na značaju, ali detaljnije analize njegovog tumačenja „odozdo“, iz ugla samih pripadnika društva, izostaju. Delimičan uvid u ovu tematiku iz antropološke perspektive pruža rad Trifunović (2014) o konceptualizaciji gubitnika i dobitnika tranzicije u Srbiji. Analizirajući elektronske medijske tekstove i komentare na njih u periodu od 2009–2014. godine, autorka je uočila da se u dobitnike tranzicije svrstavaju sredovečni radnik nižeg ili srednjeg obrazovanja, narod i mladi visokoobrazovani ljudi, a u dobitnike tajkun, odnosno kontroverzni biznismen, političar, državni službenik i privatni preduzetnik. Ona je takođe uočila i da se među gotovo svim ovim tipovima pravi razlika između zasluženih i nezasluženih dobitnika i gubitnika tranzicije¹, kao i da su po toj osnovi upotrebljavani diskursi „mentaliteta“ koji nisu bili vezani samo za jedan određeni tip. Tako je ovo istraživanje pokazalo da je „mentalitet“ zasluženih gubitnika tranzicije konceptualizovan kao skup osobina poput pasivnosti, nesnađenosti, neprilagođenosti, anahronosti, neprosvećenosti, trpeljivosti, lenjosti, nerazboritosti, nepoštenja, zavidnosti. S druge strane, zasluženi dobitnici tranzicije percipirani su kao ljudi koji su uspešni, snalažljivi, aktivni, sposobni, ambiciozni, vredni, čvrstog stava, poštenu, itd. Kroz te diskurse uočavaju se pojave koje se u društvu smatraju ometačima i podstrekačima socijalnog razvoja i napretka, kako je autorka zapazila, ali i stiže uvid u to kakvi se ljudi u društvu smatraju uspešnim, a kakvi neuspešnim, osim preko izdvojenih tipova.

Ovaj rad pokušaće da pruži skroman doprinos detaljnijem otkrivanju značenja individualnog društveno-ekonomskog uspeha u Srbiji tokom perioda tranzicije. Šta se podrazumeva pod individualnim uspehom u srpskom društvu, za koji način se smatra da obično dovodi do njegovog ostvarenja, kao i koje su alternative tome, neke su od tema ovog rada. Akcenat je na društveno-eko-

---

1 Izuzetak su političari i državni službenici, koji se smatraju apsolutno nezaslužnim dobitnicima tranzicije, i mladi visokoobrazovani ljudi koji su ocenjeni kao apsolutno nezasluženi gubitnici.

nomskoj komponenti uspeha, kao i na povezanosti različitih tumačenja uspeha sa širim društvenim kontekstom i promenama koje je nakon pada socijalizma pretrpeo. Rad se bazira na građi prikupljenoj putem polustrukturiranih intervjua u trajanju do sat vremena, vođenih od strane autora ovog rada aprila 2012. godine u Beogradu. Kao kriterijum za uzorkovanje ispitanika uzeta je godina njihovog rođenja. Cilj je bio da se ispita mišljenje pojedinaca koji su u periodu prve faze tranzicije, odnosno tokom perioda tzv. blokirane tranzicije 1990-ih bili adolescenti, jer se ovaj period njihovog života u kojem se usvajaju vrednosti i norme poklapa sa sveobuhvatnim i radikalnim promenama jednog društva u tranziciji. Osim toga, oni su u vreme kada je istraživanje sprovedeno bili u godinama u kojim individualni društveno-ekonomski uspeh dobija veći značaj i jasnije značenje. Najmlađi ispitanik je u trenutku kada su intervjui vođeni imao 31 godinu, najstariji 38, a ukupno ih je intervjuisano 7 (4 žene i 3 muškarca). Kako je mali broj ispitanika obuhvaćen istraživanjem, insistiralo se na njihovoj raznolikosti u pogledu zanimanja, profesionalne karijere, a donekle i obrazovanja. Razgovor sa ispitanicima vođen je o sledećim temama: šta za njih znači biti uspešan, na koji način je tranzicija uticala na njihov život i na život njihovih vršnjaka, kako tumače razlike između njihove generacije i starijih generacija koje su živele u bivšoj SFRJ na osnovu sećanja iz detinjstva i onoga što im stariji o tome govorili, šta se u društvu obično podrazumeva pod uspehom, na koji način je tako definisan uspeh moguće ostvariti i kakav put ka uspehu smatraju uobičajenim, a kakav alternativnim. Na ovako prikupljenu tekstualnu građu primenjena je kvalitativna analiza sadržaja. Kvalitativnom analizom sadržaja se dolazi do značenja kategorija u tekstu pri čemu se u obzir uzimaju latentne strukture značenja u njemu, specifična značenja pojma u svakom njegovom pojedinačnom pojavljivanju i, što je najvažnije, sociokulturni kontekst u okviru kojeg se dati tekst javlja (Ritsert, 1972, 19–31, citirano prema Kohlbacher 2006, 39). Kvalitativnom analizom sadržaja se kroz primarni sadržaj teksta dolazi do informacija o kontekstu koje predstavljaju latentni sadržaj analiziranog materijala (Becker and Lissmann 1973, citirano prema Mayring 2000). Na taj način izdvojeni su dominantni i alternativni modeli društveno-ekonomskog uspeha onako kako ih ispitanici tumače.

Postsocijalistička transformacija u Srbiji

Postsocijalistička transformacija nije uniforman proces koji se u svim društvima odvija na sličan ili isti način, iako u osnovi u svakom njih podrazumeva smenu jednog oblika uređenosti političkih i ekonomskih odnosa drugim. U Srbiji proces tranzicije pokazuje određene specifičnosti kakve se ne sreću u ostalim postsocijalističkim zemljama Istočne i Centralne Evrope: odvija se sporije i sa mnogo negativnijim posledicama (Bolčić 2002e, 36; Milić 2007, 361). Tok

dosadašnje postsocijalističke transformacije u Srbiji može se podeliti na tri perioda: od 1989. do 1991. godine, od 1991. do 2000. i nakon 2000. godine (Lazić 2002b), mada se prva dva ne moraju tumačiti odvojeno (Lazić i Cvejić 2007). U periodu od 1989. do 1991. došlo je do razlaganja dotadašnjeg vladajućeg oblika društvenih odnosa koji je podrazumevao komandno-plansku regulaciju (Lazić 2002a). To je bilo omogućeno liberalizacijom političke i ekonomske sfere: u prvom je uspostavljen pluralizam, dok je u drugoj otpočela privatizacija i širenje privatnog sektora (Lazić 2002a, 2002b). Ove promene izvršene su pod uticajem promena u drugim socijalističkim zemljama, pre svega u Centralnoj Evropi, kao i pod uticajem krize socijalizma u samoj SFRJ. Iako su pluralizacija političke i ekonomske sfere izvedene veoma brzo, bivša vladajuća elita uspela je da održi svoj raniji društveni položaj, što je doprinelo usporavanju, pa i blokiranju daljih promena. Sa pobedom SPS na prvim višestranačkim parlamentarnim izborima 1990. godine započinje druga faza postsocijalističke transformacije u Srbiji koju domaći sociolozi nazivaju fazom blokirane tranzicije (Milić 2007, 362). U toku čitavog ovog perioda ranija vladajuća elita je i dalje ostala na vlasti, a javile su se i nove prepreke daljim društvenim promenama: građanski ratovi i sankcije UN. Dalji tok ove faze tranzicije podrazumeva i NATO bombardovanje i okupaciju Kosova koji su dodatno oslabili državu i otežali društvene promene. Od smene vlasti na izborima 5. oktobra 2000. godine započela je faza odblokirane tranzicije u kojem se nastavilo sa društvenim promenama u pravcu uspostavljanja kapitalističke političke ekonomije. Ukoliko se uzme u obzir činjenica da članstvo neke zemlje u Evropskoj uniji predstavlja jasnu potvrdu da je ta zemlja završila proces tranzicionih reformi, onda se može reći da Srbija u tom poduhvatu nije bila preterano uspešna i da i dalje ima veoma neizvesnu perspektivu po pitanju okončanja tog procesa (Božić Miljković 2019). Reforme nisu uspele da ispune očekivanja značajnog dela stanovništva po pitanju poboljšanja životnog standarda. Ekonomiju Srbije i dalje odlikuje nedovoljna razvijenost, a uzroci se mogu naći u slabim institucijama, pre svega vladavine prava i suzbijanja korupcije, niskim investicijama i nedostacima obrazovnog sistema (Petrović, Brčević i Gligorić 2019). Osnovni problem sa kojim se suočava ekonomija Srbije je nezaposlenost, čija stopa kontinuirano raste od 2000. godine (Popov 2013). Od 2013–2016. godine zapaža se blagi porast stope zaposlenosti, kao i blago smanjenje stope nezaposlenih, ali taj procenat i dalje ostaje visok (Vukadinović, Domazet i Ješić 2018). Stopa nezaposlenosti je posebno visoka među mladima, koji i dalje u velikom broju pokazuju tendencije ka iseljavanju u inostranstvo (Vukadinović, Domazet i Ješić 2018; Marušić i Marković-Denić 2018; Vasiljević Blagojević i dr. 2016). Odlazak u inostranstvo je upravo jedan od uzroka smanjenja nezaposlenosti u pomenutom periodu, zajedno sa prekidom traženja posla usled obeshrabrenosti zbog smanjenih šansi za zaposlenje (Erokhin 2014, citirano prema Tesić, Ilić i Đelić 2015, 1124). Nezaposlenost je osnovni uzrok siromaštva u Srbiji, a posebno je zabrinjavajuće to što je dugoročnog karaktera i ima uzlaznu putanju, čime se povećava verovatnoća ka trajnom isključenju sa tržišta rada, a time i siromaštva (Mirić 2016).

Uslovi u kojima se otvara mogućnost postojanja i ostvarenja individualnog društveno-ekonomskog uspeha, ali ne i njegove konkretne realizacije značajni su faktori koji utiču na tumačenje uspeha i načina na koje je on ostvariv. Sveopšte siromaštvo i rasprostranjene strategije preživljavanja uz izrazite društvene nejednakosti za ispitanike obuhvaćene ovim istraživanjem bili su svakodnevica u njihovim tinejdžerskim godinama kada se usvajaju vrednosti i norme i formira ličnost i mišljenje, stoga je postsocijalistička transformacija kontekst u kojem treba potražiti objašnjenje za rezultate dobijene ovim istraživanjem.

Tumačenja individualnog društveno-ekonomskog uspeha: rezultati istraživanja i analiza

U analiziranom materijalu izdvojeni su, kao što je već rečeno, dominantni i alternativni modeli individualnog društveno-ekonomskog uspeha, pri čemu se pod modelom uspeha podrazumeva određena definicija uspeha i načina njegovog ostvarenja. Dominantni modeli uspeha su oni za koje ispitanici smatraju da su najčešći, odnosno društveno najviše deljeni, i u pogledu definicije uspeha i u pogledu načina na koji ga je moguće postići (ovo drugo se smatra dominantnim i iz razloga svoje efikasnosti), dok su alternativni modeli oni koji za koje se smatra da društveno uobičajeno nisu deljeni i od dominantnih se razlikuju ili samo u pogledu načina na koji se uspeh ostvaruje (definicija uspeha je u oba slučaja ista) ili u pogledu i jednog i drugog (takođe se smatraju alternativnim i iz razloga njihove smanjene efikasnosti). Iako je akcenat u intervjuima bio stavljen na društveno-ekonomsku komponentu uspeha, njegove druge dimenzije takođe nisu bile zanemarene, pre svega u kontekstu ličnog tumačenja uspeha kod ispitanika. Ove vrste individualnih definicija i modela uspeha izdvojene su i na kraju upoređene sa ostalim rezultatima istraživanja pri čemu je uočeno često poklapanje individualnih i društveno alternativnih modela uspeha. Rezultati istraživanja analizirani su uz osvrt na postsocijalističku transformaciju o kojoj podaci nisu dobijeni samo na osnovu korišćene literature. Naime, ispitanici su sami često govorili o sadašnjosti kroz prošlost i obrnuto, i to ne samo odgovarajući na pitanje o načinu na koji oni sami percipiraju promene koje su se u društvu dogodile na osnovu svog iskustva ili drugih izvora. Opisi društvenih promena u odgovorima ispitanika javljali su se i u razgovoru o drugim temama koje su bile predviđene planiranom strukturom intervjua ili koje su se spontano tokom intervjua javile. Temporalna distinkcija nekad/sad podrazumeva distinkciju socijalizam/postsocijalizam (period blokirane i/ili odblokirane tranzicije). Osim ove distinkcije ispitanici su koristili i prostornu distinkciju ovde/tamo (Srbija/zapadne zemlje) kako bi opisali situaciju u kojoj se Srbija trenutno nalazi.

Dominantni modeli

Definicija uspeha

Postoji nekoliko parametara na osnovu kojih ispitanici smatraju da se individualni društveno-ekonomski uspeh u Srbiji obično definiše, a među njima se ističe novac. Ipak, njihova mišljenja se mimoilaze u pogledu količine novca koji je dovoljno da pojedinac poseduje kako bi se u društvu smatrao uspešnim. Najveći broj ispitanika, njih četvoro, smatra da se u Srbiji danas uspešnim smatra onaj ko ima dovoljno novca za osnovne životne potrebe i nešto preko toga; ne preterano puno, već onoliko koliko obezbeđuje jedan „pristojan život“. Živeti „pristojan život“ znači živeti bez briga u vezi sa zadovoljenjem osnovnih potreba, ali i koji pored toga omogućava da se novac troši i na ne tako preko potrebne stvari, na sebe, ali i na druge (prijatelje, porodicu, roditelje). Dvoje ispitanika smatra da dominantno tumačenje uspeha u Srbiji podrazumeva posedovanje velike svote novca. Jedan ispitanik u tom pogledu nije bio precizan. Pored novca postoji još nekoliko parametara na osnovu kojih se procenjuje uspeh, a svaki od njih da bi bio definisan kao merilo uspeha mora da podrazumeva i novac (nekad je direktno njime i uslovljen). Na prvom mestu, prema mišljenju većine ispitanika, nalazi se sve ono što novcem može da se kupi, a što drugi tumače kao znak prestiža, odnosno materijalne stvari koje pojedinac poseduje a koje čine da on u društvu biva prepoznat kao uspešan. Troje ispitanika kao jedno od merila uspeha navodi i slavu te se tu navode primeri poznatih ličnosti, pre svega estradnih „zvezda“ kao pojedinaca koji su u društvu prepoznati kao uspešni. Dvoje ispitanika smatra da se uspeh meri i položajem u društvu, mada nije precizirano šta on tačno podrazumeva. U odgovorima istog broja ispitanika kao jedan od pokazatelja uspešnosti pojedinca pojavljuje se i seksualna privlačnost partnera. Kao ostale prateće odlike uspeha koji se najpre meri novcem u po jednom odgovoru navedeni su i moć, neki oblik kulturnog kapitala (ukus, stil, ponašanje, maniri, znanje), ali i uspeh na svim drugim poljima (obrazovanje, karijera, porodica, ljubav).

Iako bi se moglo učiniti razumljivim da novac predstavlja glavno merilo individualnog društveno-ekonomskog uspeha, on to nužno ne mora da bude. Društvena tumačenja i ideologije uspeha podložne su promenama i ne uključuju (samo) novac kao determinantu uspeha. Da bi bilo moguće razumeti značaj koji se danas pridaje novcu kao parametru ključnom za određnje uspeha u Srbiji, potrebno je osvrnuti se na promene koje su usledile sa padom socijalizma. Kako su neki ispitanici i sami napomenuli, novac nije bio (jedino) merilo uspeha na ovim prostorima oduvek. Oni to dovode u vezu sa promenom stepena bogatstva same zemlje. Naime, kako su ispitanici istakli, za vreme socijalizma država je bila jaka i bogata i malo ko je u nečemu oskudevao. Ovakvo materijalno blagostanje bilo je dostupno svakome ko je bio

spreman da uloži minimalan trud te novac i nije imao neki značaj za određene uspeha. U takvim uslovima, kako nekoliko ispitanika napominje, uspeh se procenjivao na osnovu drugih parametara, a to je obično bilo visoko obrazovanje i položaj u društvu koje je ono za sobom povlačilo. Važnost obrazovanja za napredovanje u socijalističim društvima potvrđuju i mnogi autori (Wong 2002; Samoff 1991; Böröcz and Southworth 1996; Yakushko 2007). Društveno, međutim, obrazovanje u socijalizmu nije bilo (samo) cenjeno jer je podrazumevalo dodatni trud i rad, već i iz razloga što je bilo važno za društveni napredak (Samoff 1991). Uopšteno se može reći da se obrazovanje u mnogim društvima vrednuje i smatra važnim sredstvom za izgradnju željene budućnosti. Međutim, u bišvoj Jugoslaviji i drugim bivšim socijalističkim zemljama ono je imalo poseban značaj budući da je reč o društvima koja su u velikoj meri bila ekonomski, tehnološki i kulturno zaostala i koja su progres postavljala kao primarni zadatak svih članova društva i društva u celini (Samoff 1991; Džuverović 1987). Obrazovani pojedinci bili su od koristi u socijalističkim društvima i iz razloga što su vršili ideološku propagandu te je njihova moć u društvu mogla da bude znatna (Verdery 1991; Samoff 1991). Pored toga, u socijalizmu su razlike u primanjima za obavljanje različitih vrsta poslova bile male (Bandelj and Mahutga 2010; Lazić 2002b; Hassan and Peters 1996), dok je zvanično naglašavan besklasni karakter društva i odustvo nejednakosti zasnovane na materijalnom bogatstvu. Iz tih razloga novac formalno nije mogao biti pokazatelj uspeha, osnova privilegovanog društvenog položaja niti individualnog progressa, što nije važilo za obrazovanje (Yakushko 2007; Samoff 1991). Sa tranzicijom je, bar kada je o Srbiji reč, došlo do velike ekonomske krize i sveopšteg osiromašenja. U takvim uslovima oskudice novac dobija sve veći značaj. Raniji parametri društvenog uspeha, poput obrazovanja i položaja, u društvu u kojem je glavna briga većine njegovih pripadnika zadovoljenje osnovnih životnih potreba, bivaju marginalizovani. Tome je doprinela i njihova neefikasnost u pogledu obezbeđivanja čak i najosnovnijih materijalnih sredstava, zbog čega u ovom periodu dolazi do masovnog iseljenja obrazovanih mladih ljudi u inostranstvo (više o tome v. npr. Bolčić 2002a). Tako se kao najvažniji za postizanje uspeha (dolaženje do novca) istakli dovitljivost, spremnost na prevare, eksploatacija neuređenog pravnog sistema. Osim toga, sa razaranjem socijalističkog načina uređenja ekonomskih odnosa je i zvanično priznata mogućnost postojanja društvenih nejednakosti zasnovanih na razlikama u posedovanju količine ekonomskog kapitala. Iako se danas, u fazi odblokirane tranzicije, može reći da je napravljen pomak u odnosu na prošlost i prve godine tranzicije, činjenica je da je broj siromašnih i dalje ostao visok, a društvene nejednakosti prevelike. O niskom životnom standardu svedoče i tvrdnje ispitanika o količini novca koju uspeh u društvu podrazumeva. U uslovima oskudice novca njegov značaj kao glavnog merila uspeha raste.

Načini ostvarivanja uspeha

Kada je reč o načinima ostvarivanja ovako definisanog uspeha kao pretežno zasnovanog na novcu, većina ispitanika u podjednako meri zagovara dva kao najčešća (najefikasnija). Prvi podrazumeva rad (manuelni koji nije povezan sa obrazovanjem, a akcenat je na njegovom intenzitetu, ne kvalitetu) i splet određenih povoljnih okolnosti (da se pojedinac nađe „u pravom trenutku na pravom mestu“), društveni kapital (poznavanje velikog broja ljudi koji mogu biti od pomoći) i određene crte ličnosti (snalažljivost, promućurnost, upornost, pa i nametljivost). Drugi put do uspeha je put prevara, ne nužno kriminalni, i podrazumeva beskrupuloznost i brutalnost u nastojanju da se ostvari cilj, odnosno dođe do novca. Kao jedna od varijanti ovog prvog modela javlja se onaj koji podrazumeva i predan, naporan rad, ali i visoko obrazovanje pojedinca – ovde je akcenat stavljen na kvalitet rada. Među ostalim faktorima koji potpomažu dolazak do uspeha spominjani su i slava, porodični ekonomski kapital, ali i stepen u kojem pojedinac odražava društvene vrednosti i norme.

Visoko vrednovanje rada kao puta ka društvenom uspehu (sticanju materijalnog bogatstva) koje postoji kod ispitanika može se protumačiti dvojako: kao univerzalni put individualnog progressa u društvu i kao nasleđe socijalizma. Za ovaj rad ovo drugo zavređuje posebnu pažnju. Rad je zauzimao posebno mesto u socijalističkoj ideologiji. Ona je težila ukidanju klasa i klasnih konflikata koji su se reprodukovali putem poreklom prenošenih privilegija, bogatstva i statusa. Društvena jednakost mogla je biti postignuta eliminisanjem svih na ovaj način ostvarenih razlika uz naglašavanje važnosti rada kao puta jednakih ekonomskih mogućnosti za sve (Yakushko 2007; Rose and Ross, 1994). Rad je bio ne samo ideološki značajan, već i individualno koristan: osim što je omogućavao obezbeđivanje sredstva za život, pa i individualni progres u društvu, rad je doprinio i duhovnom blagostanju pojedinaca – kao sredstvo izgradnje ličnosti, sam po sebi i bogatstvo i sredstvo i cilj (Žikić 2007). Pored toga, rad je doprinio i sveopštem društvenom napretku i boljitku (Yakushko 2007; Rose and Ross 1994) i zbog svega toga je u socijalizmu imao status ultimativne vrednosti (Bolčić 2002d). U procesu tranzicije značaj rada znatno je opao, ne toliko na nivou zvanične proklamovanosti koliko na nivou društvene empirije. Već je govoreno o obezvređenosti rada u kontekstu ekonomske krize u Srbiji tokom devedesetih i nemogućnosti da se njime dođe do minimuma sredstava za život. O tome svedoče i tvrdnje samih ispitanika, a period u kojem rad ne donosi rezultate (obezbeđuje novac) se prema njihovom mišljenju proteže i na period nakon 2000. godine, pa i na trenutak u kojem su rađeni intervjui. Tako se rad u njihovim izjavama pojavljuje više kao nešto što bi trebalo da bude put do uspeha, ali u Srbiji to zapravo (sam po sebi) nije. U tom kontekstu često su pravljena poređenja sa periodom socijalizma, ali i sa savremenim zemljama Zapada. Kada je reč o ovom prvom, naglašavana je vrednost koju je nekada rad u Srbiji (bivšoj SFRJ) imao i rezultate do kojih je dovodio, a to je „normalan“, odnosno

materijalno obezbeđen život.² Pored toga, ispitanici su isticali i druge osobnosti takvog društva u kojem se cenio rad (i radnici): mogućnost zaposlenja za sve (koji žele da rade), ostvarivanja prava za radnike, beneficije radničkog života (redovna plata, regresi, topli obroci, zagarantovana penzija, zdravstveno osiguranje, dobijanje stana od firme i sl.). Ovakvo „zlatno doba“ u Srbiji je prošlo, ali u drugim savremenim (zapadnim) zemljama postoji danas kao što je postojalo oduvek, kako su ispitanici istakli. U njima se, smatraju oni, svaki rad ceni, i društveno visoko vrednovani (intelektualni) rad, ali i manuelni rad. Ni predstave o socijalističkom, a ni o zapadnjačkom blagostanju nisu u potpunosti tačne. Iako rad u socijalizmu jeste bio plaćen, drugi faktori su, kao što je već rečeno, bili od većeg značaja za postizanje uspeha (u ekonomskom smislu): društveni, kulturni i ekonomski kapital. Isto se može reći i za zapadne zemlje: kako Bolčić (2002d, 44) navodi, za sticanje bogastva najvažniji su porodično bogatstvo, pa tek onda rad, a nakon toga društvene veze. Novija istraživanja u Srbiji daju sličnu sliku, potvrđujući rezultate analiza iz ranijih perioda postsocijalističke transformacije u Srbiji. Analizirajući obrazovno-radne tranzicije mladih u odraslost u Srbiji, Mojić (2016) uočava da njihovi obrazovno-radni resursi u velikoj meri zavise od roditeljskih resursa i da samo oni sa porodičnom „sigurnosnom mrežom“ imaju priliku da „odskoče“ na lestvici društvene stratifikacije. Osim porodičnih, u tom pogledu značajni mogu biti i sistemski i individualni resursi, ali u Srbiji oni nemaju neki uticaj ili bar ne sami po sebi, kako ovaj autor ističe u istoj studiji. Sistemski resursi, odnosno resursi koji se odnose na institucije koje olakšavaju kretanje mladih od obrazovanja ka zapošljavanju, oskudni su, a čak i oni pokazuju reprodukciju društvenih nejednakosti zbog načina njihove raspodele. Individualni resursi, odnosno obrazovanje i dodatne veštine i znanja, imaju uticaja na zapošljavanje, ali su uslovljeni porodičnim resursima (kulturni kapital, ekonomski kapital, porodični habitus).

Predstave koje su kod ispitanika zastupljene, o boljem životu koji je dostižan negde tamo ili je to nekada i ovde bio, govore o poteškoćama i problemima sa kojima se oni susreću, direktno ili indirektno, kao pripadnici jednog društva koje (još uvek) prolazi kroz jednu tegobnu tranziciju. Možda izgleda neobično da se među tako mladim ljudima, čije se socijalističko iskustvo poklapa sa njihovim detinjstvom, mogla zapaziti neka vrsta nostalgije za socijalizmom ali, kako Velikonja (2009) pokazuje, nostalgija za prošlim vremenima odraz je sadašnjice i ne mora biti zasnovana na iskustvu. Osim toga, uverenje o superi-

---

2 Referisanje na normalan život kao odrednicu socijalističke prošlosti i stanje koje treba povratiti u sadašnjosti je često u Srbiji. Proučavajući uticaj percepcije krize koja je nastupila sa raspadom Jugoslavije na uverenje o ograničenosti normalnog kapaciteta za delovanje pojedinaca među mladima u Srbiji, Grinberg je uočila da se pod normalnim životom smatra da pojedinac ima auto, posao, dovoljno novca za zadovoljenje potreba i želja, mogućnost putovanja (Greenberg 2011). Međutim, normalan život za njih nije samo to: to je i predvidiv i stabilan život koji omogućava planiranje i realizaciju ideja, a takođe ga karakteriše i postojanje određenog sistema vrednosti. Slično mišljenje bilo je zastupljeno i među ispitanicima u ovom istraživanju.

ornosti socijalističkog poretka je rezultat pogrešnih percepcija jer je zapravo reč o sistemu koji je bio neodrživ (Madžar 2017, 2018). Visoke i brze stope rasta koje su ostvarivane u nekim periodima socijalističke prošlosti bile su kratkog daha i nisu mogle trajno da budu održane jer je reč o sistemu čiji je konačni rezultat razvoja, u najboljem slučaju, dugoročna privredna stagnacija, dok su krize u periodu tranzicije upravo posledica socijalističke institucionalne baštine (Madžar 2017, 2018). Ova nostalgija za socijalizmom i žal za vremenom „blagostanja“ koje nisu imali prilike da iskuse kao odrasli ljudi vrlo često se pojavljivala u odgovorima ispitanika, kako će u daljem delu rada biti pokazano.

Ostali elementi koje dominantan model uspeha podrazumeva, kao što su povoljne okolnosti, društveni kapital i određene crte ličnosti, valjalo bi razmotriti u kontekstu postsocijalističke tranzicije. Pridavanje značaja slučaju kao faktoru koji određuje uspeh potiče od njegove izuzetne važnosti u tom pogledu u prvim godinama tranzicije. Ovo je delimično posledica vrednosti koje su ispitanici kao adolescenti u ovom periodu usvojili, ali i toga što se i nakon toga održala manje-više slična situacija. Prve godine tranzicije donele su nesigurnost i nestabilnost koji su za dotadašnje socijalističko društvo bili neuobičajeni. Ovo se naravno pre svega odnosilo na obezbeđivanje sredstava za život, na nesigurnost posla, isplate plata, pa i na samu vrednost novca. U takvim okolnostima odsustva regularnosti slučajnost dobija sve veći značaj: kao faktor koji realno utiče na ishode akcija i procesa, ali i kao objašnjenje nepredvidive i haotične svakodnevice čime se konstruiše iluzija njene smislenosti.³ Slučajnost i odsustvo pravilnosti koji su dominirali u svim sferama društva, a pogotovo odsustvo pravilnosti u sferi ekonomije, bili su u suprotnosti sa formulisanjem i preduzimanjem individualnih društveno-ekonomskih strategija. Kako Babović (2009) pokazuje, svako usporavanje društvenih reformi u Srbiji dovodilo je do dominacije pasivne orijentacije kod većinskog dela stanovništva (do 2000. i nakon 2003. godine, odnosno ubistva Zorana Đinđića). Nepovoljan strukturalni kontekst uslovio je loš materijalni položaj stanovništva i visok nivo finansijske razmene između generacija. I mada je ublažilo njihovu strukturalnu ranjivost, kod mladih je to dovelo do niskog stepena finansijske autonomije i povećanja psihološke zavisnosti, uz manju okrenutost individualnom delanju (Tomanović i Stanojević 2012). U Srbiji i drugim postsocijalističkim društvima nestale su jasno strukturisane i predvidive putanje životnih tranzicija kod mladih, s obzirom na nestanak ili suštinske izmene institucija, procesa i društvenih normi koje su rukovodile tim procesom (Mojić 2016). Takva fleksibilizacija životnih putanja i odsustvo jasno definisanih planova kao posledica fragmentisanih i atomizovanih strategija kombinovanja oskudnih resursa, koja nije ograničena samo na mlade, nije odraz odsustva volje ili internosti, već nemoći usled ograničenja postavljenih od strane društvenog sistema.

---

3 Značaj koji su okolnosti imale na ishode događaja u pojedinačnim životima tokom perioda tranzicije potvrđuju i drugi autori (v. npr. Nugin and Onken 2010).

Pored okolnosti, ispitanici smatraju da uspeh u velikoj meri zavisi od društvenog kapitala koji pojedinac poseduje. Društveni kapital označava mogućnost aktera da profitiraju iz učešća u društvenim mrežama ili drugim društvenim strukturama (Portes 1998, 6, citirano prema Wong 2002, 193). U odnosu na druge oblike kapitala društveni kapital postoji samo u odnosima među ljudima i definisan je svojom funkcijom (Coleman 1988, 1990, citirano prema Wong 2002, 193). Ispitanici smatraju da ljudi koje pojedinac poznaje mogu biti od koristi za postizanje uspeha i u smislu pribavljanja informacija od značaja i u smislu njihove direktne intervencije, što potvrđuju i određene studije koje se odnose na neke druge zemlje postsocijalizma (v. npr. Völker and Flap 1999; Kolankiewicz 1996). Ovo se može dovesti u vezu sa postsocijalističkom transformacijom. Naime, u ovom periodu, pogotovo u prvoj fazi tranzicije, rad više nije donosio novac kao što je to bio slučaj u socijalizmu. Pored toga, u ovom periodu su oni koji su se obogatili uspeli to na način koji ne podrazumeva rad te je većina stanovništva u Srbiji u prvim godinama tranzicije, kako pokazuju istraživanja, zastupala mišljenje da su veze sa moćnicima, a ne rad i zalaganje, ono što doprinosi uspešnosti pojedinaca u društveno-ekonomskom smislu (Bolčić 2002c, 45). Rad ni danas ne dovodi nužno do uspeha te se ovakvo mišljenje održalo. I ovde su ispitanici pravili poređenja sa periodom socijalizma, naglašavajući da je tada svako mogao da zaradi dovoljno novca za život (zaposli se) i bez toga da poznaje nekog ko će mu u tome pomoći. To je svakako u velikoj meri tačno, ali ne i u potpunosti, pogotovo kada je reč o zauzimanju visokih funkcija u društvu (v. npr. Wong 2002; Kraaykamp and Nieuwebeerta 2000; Böröcz and Southworth 1996; Gerber and Hout 2004; Völker and Flap 1999). Najznačajniji izvor društvenog kapitala u socijalističkim zemljama bila je pripadnost Komunističkoj partiji koja nije nužno bila od koristi samo pojedincima koji su njeni članovi, već je mogla značiti i njihovim potomcima (Wong 2002).

Konačno, kako su ispitanici istakli, uspeh zavisi i od crta ličnosti. Kao najvažnije spominjane su snalažljivost, promućurnost, upornost, pa i nametljivost. One se smatraju značajnim u svakom od spomenutih modela uspeha koje ispitanici percipiraju kao dominantne: i kao važne same po sebi i kao dopuna i potpora drugim kvalitetima (predan rad koji podrazumeva visokoobrazovanost pojedinca). Naglašavanje ovih crta ličnosti ukazuje na to da je u Srbiji u savremenom periodu teško obezbediti novac (naći posao, zadržati posao, napredovati na poslu ili započeti i razvijati sopstveni posao), da nešto drugo samo po sebi ne omogućava da se do njega dođe (rad ili rad i obrazovanje). Ispitanici su ovde opet pravili poređenja sa socijalističkim periodom u Srbiji (bivšoj SFRJ) i sa zapadnim zemljama, tvrdeći da ovde u prošlosti i negde drugde u sadašnjosti nije (bilo) tako teško doći do novca: rad i kvalitet su (bili) cenjeni u društvu (adekvatno plaćeni). Isticanje ovakvih osobina može se protumačiti na isti način kao i važnost koju ispitanici pridaju društvenom kapitalu. Naime, od perioda tranzicije menjaju se načini dolaska do novca: rad, obrazovanje, neki oblik

kvaliteta pojedinca, koji su u socijalizmu bili prepoznati i cenjeni i koji su omogućavali da se novac zaradi, u uslovima nemaštine zamenjuju prilagodljivost, snalažljivost, prepoznavanje i uočavanje prilika i spremnost da se one iskoriste. U prvim godinama tranzicije ove crte ličnosti bile su od ključne važnosti za preživljavanje koje gotovo da ništa drugo nije ni zahtevalo. Mnoge studije koje govore o dobitnicima i gubitnicima tranzicije potvrđuju važnost ovih osobina (v. npr. Grishakova and Kazjulja 2008; Nugin and Onken 2010; Babović 2009). Kako se danas u Srbiji ekonomska situacija polako stabilizuje, ali još uvek ne i u dovoljnoj meri, ove osobine javljaju se kao potpora i oslonac nekom obliku kvaliteta pojedinca.

Rečeno je da jedna podvarijanta ovog modela uspeha koji podrazumeva rad, društveni kapital i određene crte ličnosti podrazumeva i obrazovanje, ali je o obrazovanju već bilo reči, te stoga u ovom delu ono neće biti ponovo razmatrano. U podjednakom broju odgovora naglašava se važnost drugog načina ostvarivanja uspeha (dolaska do novca), a to je, kao što je već rečeno, put prevara, ne nužno kriminalni, koji podrazumeva beskrupuloznost u nastojanju da se ostvari cilj, odnosno dođe do novca. Ovaj model se u odgovorima ispitanika zapravo javlja paralelno sa onim koji je prvo opisan, pa tako većina ispitanika ne smatra da se samo jedan od njih može izdvojiti kao dominantan, mada prednost daje onom koji podrazumeva rad, povoljne okolnosti, društveni kapital i određene crte ličnosti. Model koji podrazumeva prevare, pa i kriminalne aktivnosti, vrlo je šturo opisan u odgovorima ispitanika, kao da ne postoji jasna predstava o tome šta bi on tačno mogao da podrazumeva. Može se reći da u njemu dominiraju crte ličnosti koje su opisane u prethodnom modelu, ali ih prate i brutalnost i beskrupuloznost, spremnost da se upotrebe sva sredstva kako bi se došlo do novca. To obično podrazumeva i kriminal, ali ne nužno, pa se ovaj način određuje i na osnovu spremnosti pojedinca da se bogati na tuđu štetu. Neodređenost i nepreciznost u opisu ovog modela mogu se shvatiti kao posledica nedostatka znanja koje ispitanici poseduju o ovoj sferi aktivnosti, ali i kao posledica fluidnosti samog modela. U periodu tranzicije, naročito tokom 1990-ih, oni koji su uspevali da dođu do novca i obogate se nisu to postizali na do tada uobičajene načine, putem rada i obrazovanja, već zahvaljući snalažljivosti, prilagodljivosti, dobroj proceni i iskorišćavanju prilika, i to uglavnom u sferi „sive ekonomije“ (Bolčić 2002c; Lazić 2002a, 2002b; Cvejić 2002). Neformalna ekonomija i dalje predstavlja veliki problem u Srbiji (v. Đekić, Nikolić i Milićević 2019), a rad ni danas (vrlo često) ne donosi novac, jer su društvene prilike i dalje nepovoljne. Iz tog razloga se (još uvek) gleda sa podozrenjem na one koji imaju (puno) novca, čak i kada nije sigurno da li on potiče od kriminala ili ne.

Rezultati istraživanja koji su u ovom delu rada predstavljeni u skladu su sa rezultatima drugih studija iz istog perioda koje su se bavile sličnom tematikom (v. Mojić 2012a, 2012b). Proučavajući način na koji mladi ljudi percipiraju poželjne i stvarne činioce uzlazne društvene pokretljivosti, Mojić (2012a) je otkrio

veliku razliku između ta dva, čime su potvrđeni nalazi brojnih prethodnih studija na tu temu. On navodi da su ispitanici kao poželjna sredstva napredovanja naveli obrazovanje i naporan rad, a kao stvarne bogato poreklo i političke veze. Ovaj autor je takođe zapazio da je od političkih promena 2000. godine među mladima opalo uverenje da oni sami imaju najveći uticaj na napredovanje u društvenoj hijerarhiji putem obrazovanja i zahvaljujući određenim crtama ličnosti (ambicioznost, naporan rad, preuzimanje rizika u poslu) (Mojić 2012a, 2016). Istovremeno je osnaženo verovanje da „poznavanje pravih ljudi“, posebno onih koji poseduju političku moć, političko angažovanje i bogato poreklo imaju važnu ulogu u usponu na lestvici društvene hijerarhije (Mojić 2012a, 2016).

Alternativni modeli

Definicija uspeha

Već je rečeno da se alternativni modeli od dominantnih razlikuju ili po definiciji uspeha (a time i po načinu ostvarenja uspeha) ili samo po načinu ostvarenja uspeha (definicija uspeha je u oba slučaja ista). Svi ispitanici osim jednog smatraju da je merilo svakog oblika društveno-ekonomskog uspeha (pa i alternativnih) novac; jedan ispitanik novac tumači kao jedno od merila alternativnih oblika uspeha. Kod oba ova ispitanika definicija uspeha kao komponente alternativnog modela poklapa se sa njihovim ličnim tumačenjem uspeha. Jedan ispitanik smatra da bi uspeh mogao da se definiše i kao bavljenje nečim od čega bi drugi mogli da imaju koristi. Drugi alternativni oblik uspeha definiše kao individualni progres, kao pružanje pomoći drugima i kao bavljenje nečim do čega je pojedincu stalo. Ove definicije kod oba ova ispitanika isključuju novac. I mada je ispitanicima naglašeno da se istraživanje sprovodi sa ciljem ispitivanja društveno-ekonomskih modela uspeha, ovi ispitanici su pod uspeh podveli nešto što se sa društveno-ekonomskog aspekta ne može odrediti na taj način. Ono što ovi ispitanici definišu kao uspeh koji bi bio alternativa dominantnom modelu deo su, kao što je već rečeno, njihovog ličnog tumačenja uspeha i na njih će se kao takve osvrnuti na kraju rada. Novac se može prihvatiti kao definicija uspeha u okviru alternativnog modela ali, kako je već razmotren u prethodnom delu rada, nema potrebe ponavljati isto, jer ne bi bio objašnjen na neki način drugačiji od tog.

Načini ostvarivanja uspeha

Ovde će biti razmotreni samo oni načini ostvarivanja uspeha koji se definiše preko novca, tako da će spomenuta tumačenja dva ispitanika biti zanemarena. Ono što je svima njima zajedničko, pored toga što su društveno u manjoj meri deljeni, jeste i to što su svi ređe dovode do novca (uspeha), sa većom ne-

izvesnošću ili ih je iz određenih razloga teže preduzeti, kako ispitanici smatraju. Svaki od ispitanika je naveo nekoliko načina na koje je još moguće doći do novca, pored onih koje smatraju dominantnim. Njihova mišljenja se u velikoj meri razlikuju, ali se ipak zapažaju određena ponavljanja. Najčešće se kao alternativni navode sledeći načini dolaženja do uspeha: predan rad visokoobrazovanih, pametnih, kvalitetnih, vrednih ljudi koji rezultira uspehom bez ičije pomoći (ikakvog društvenog kapitala); otpočinjanje sopstvenog posla („privatan biznis“) sa ili bez sopstvenog početnog kapitala; bogatstvo po poreklu (porodično nasledstvo) koje može da podrazumeva umnožavanje posredstvom pokretanja sopstvenog posla, ali i ne mora. Dvoje ispitanika je kao jedan od načina da se dođe do novca navelo i put slave kao „odskočne daske“ koji sam po sebi ne podrazumeva novac, a u po jednom odgovoru javljaju se i sledeći alternativni putevi: da se predano i strastveno radi na ostvarenju svog sna (onoga što pojedinac zaista voli da radi), klađenje i kocka, istaknutost u nekoj oblasti (npr. sport), kupovina diplome ili posla, posao preko veze, bogat partner, isticanje onoga u čemu se pojedinac razlikuje od mejnstrim kulture (u umetnosti, npr., pri čemu pojedinac treba da se kreće u okvirima mejnstrim kulture, ali da ostane na njenim marginama).

Već je bilo reči o obrazovanju u sprezi sa radom, okolnostima, društvenim kapitalom i određenim crtama ličnosti kao podvrstom jednog od dominantnih modela uspeha. U slučaju alternativnog modela obrazovanje i rad nezavisni su od drugih faktora, poput ovih ovde navedenih. Iako određene studije pokazuju da obrazovanje u zemljama postsocijalizma nije izgubilo značaj kao put koji omogućava uspeh (Gerber 2002; Münich et al. 2005; Brainerd 1998; Kolaniewicz 1996), pa čak i da je postalo unosnije, odnosno bolje plaćeno, ispitanici obuhvaćeni ovim istraživanjem nisu delili to mišljenje: za njih to je način koji se u Srbiji retko kada isplati. To nije slučaj sa percepcijom obrazovanja u drugim zemljama postsocijalizma u periodu tranzicije: ono se tumači kao od značaja za postizanje uspeha (Bolčić 2002c, 44). U nedostatku studija koje razmatraju značaj obrazovanja za postizanje uspeha u Srbiji u ranijem periodu postsocijalističke transformacije, ovde ne može biti iznet konačan zaključak o tome. Ipak, određena istraživanja podržavaju tezu o opadanju značaja obrazovanja kao načina koji omogućava zarađivanje novca, pogotovo u prvim godinama tranzicije. Kako Bolčić pokazuje, u prvoj fazi tranzicije u Srbiji (1991–2000) veliki broj visokoobrazovanih, već zaposlenih stručnjaka, ali i mladih visokoobrazovanih ljudi koji u Srbiji nisu još ni započeli karijeru, napustilo je Srbiju (Bolčić 2002a, 162). Ovi prvi su u inostranstvu nastavili karijeru stručnjaka, dok su drugi, bar u početku, bili prinuđeni da rade poslove ispod stepena njihove stručnosti. Ispitujući tendencije ka iseljavanju u inostranstvo u istom ovom periodu, Bolčić zapaža da su bile najprisutnije kod mladih ljudi (do 30 godina starosti) sa srednjim, višim ili visokim obrazovanjem, te da su krajem devedestih znatno porasle u odnosu na njegov početak, a taj trend održao se i kasnije (v. Mojić i Petrović 2013). Iseljenje visokoobrazovanih ljudi, kao i pomišljanje na taj korak, svedoči o smanjenim mogućnostima da se putem obrazovanja dođe do posla i zaradi novac, o čemu je već govoreno. Lazić (2002b, 29) ukazuje na to da se

krajem devedesetih položaj stručnjaka u Srbiji u velikoj meri pogoršao i da je bio bliži položaju manuelnih nego privilegovanih grupa, po čemu se Srbija razlikovala od drugih postsocijalističkih zemalja u kojima je obrazovanje moglo da bude prednost, a vrlo često je i bilo. Tokom 1990-ih šanse da dođu do novca, pored političke i ekonomske elite, imali su pojedinci koji su bili snalažljivi, prilagodljivi, spremni na prevare i prekršaje, eksploataciju neuređenog pravnog sistema, sa značajnim društvenim kapitalom, a ne oni koji su bili obrazovani.⁴ Sa ulaskom u fazu odblokirane tranzicije značaj obrazovanja kao strategije zaposlenja i zarađivanja novca izgleda da nije porastao, kako Babović (2009) pokazuje. Na osnovu istraživanja koje obuhvata period od 2000. do 2003. godine, o stepenu planiranja različitih aspekata života u Srbiji, Babović je utvrdila da se obrazovanje nalazi na poslednjem mestu. Društvene prilike ni u ovom periodu nisu bile povoljne, kako Bolčić u istraživanju sprovedenom 2003. pokazuje (Bolčić 2004, citirano prema Babović 2009, 174). Ovim istraživanjem Bolčić pokazuje da kod većine postoji spremnost da radi prekovremeno i posao ispod kvalifikacija, ali za bolju platu, ili dodatni posao. To implicira da ni u ovom periodu nije bio stabilizovan ekonomski sistem. Analizirajući tržište rada u Srbiji u periodu od 1990–2005. i nezaposlenost kao njen ključni problem, Stojanović (2006) ističe da je od 2000–2005. godine opao broj nezaposlenih sa visokim obrazovanjem, ali da ovo nije bila posledica naglog porasta tražnje za ovom vrstom radnika, nego drugih faktora: smanjenog broja upisanih na fakultet, povećanja broja onih koji napuštaju fakultet, iseljavanja u inostranstvo. U periodu u kojem je ovo istraživanje rađeno nije bilo dovoljno podataka o statusu obrazovanja i društvenom položaju visokoobrazovanih pojedinaca, ali rezultati njime dobijeni pokazuju da to još uvek nije bio put koji je u Srbiji dovoljno i uvek isplativ. Neke kasnije studije pokazuju da Srbija još uvek nije prepoznala značaj obrazovanja i ulaganja u ljude kao najvažniji resurs i faktor ekonomskog razvoja, kao što je to slučaj sa društvima čije ekonomije beleže najveći stepen rasta (v. Tesić, Ilić i Đelić 2015; Đekić 2015). Moć obrazovanja u savremenim tehnološki visokorazvijenim društvima je velika; ona je povezana sa novom organizacijom, specijalizacijom i podelom rada i sa primenom novih informatičkih dostignuća (Jovanović 2010, 391). U ovakvim društvima obrazovanje je ključno za pojavu novih profesija koje vrše novu socijalnu diferencijaciju sa elitom koja poseduje visokokvalitetno znanje i veštine. Bez postojanja ovakvih elita postsocijalističta društva umanjuju svoje šanse za razvoj i stabilizaciju sistema vrednosti putem obrazovanja (Jovanović 2010).

---

4 Ratković Njegovan i Stamenković (2016) ističu da nove poslovne i korporativne elite u srpskom društvu uglavnom potiču iz onih socijalističkih slojeva koji su imali značajne resurse, kao i političku moć. One su svoj status stekle zahvaljujući ubrzanom privatizaciji društvenog vlasništva na nezakonit način, a ne uobičajenim kanalima društvene pokretljivosti, kao što su obrazovanje i uspeh u profesionalnom radu. Reč je o procesu „tranzicije bez transformacije“, odnosu procesu „presvlačenja“ stare nomenklature u nove elite” (Đurković 2010, citirano prema Ratković Njegovan i Stamenković 2016, 232). Ipak, od polovine 1990-ih u ekonomsku elitu ušla je nova generacija ljudi koji nisu bili vezani za prethodnu nomenklaturu (Ratković Njegovan i Stamenković 2016). Ovaj proces se kasnije intenzivirao, a danas se na poslovnoj sceni Srbije nalaze različite grupe i profesije.

Među ispitanicima su bile raširene predstave o postojanju velikog broja visokoobrazovanih ljudi koji rade poslove ispod njihovog stepena stručnosti, koji su nezaposleni ili koji su otišli u inostranstvo. Verovatnoće za postizanje uspeha putem obrazovanja se povećavaju, kako su ispitanici ocenili, sa društvenim kapitalom i uz određene crte ličnosti. U zapadnim zemljama to nije slučaj, kako oni napominju: tamo se obrazovanje samo po sebi vrednuje i samo po sebi donosi novac. Da je negde tamo bolje, predstava je koja u Srbiji postoji od početka devedestih i koja se razvila pod uticajem nepovoljnih uslova u kojem su se njeni stanovnici našli. Među ispitanicima je zastupljeno i mišljenje da je u Srbiji (bivšoj SFRJ) u vreme socijalizma obrazovanje omogućavalo uspeh, da je sa diplomom fakulteta bilo moguće naći adekvatan posao u struci koji je bio dobro plaćen. Već je govoreno o tome kako su i u socijalizmu drugi faktori, a ne (samo) obrazovanje, bili presudni za postizanje uspeha, kao i o tome kako poslovi koji su podrazumevali visoko obrazovanje u periodu socijalizma nisu bili znatno više plaćeni nego oni kod kojih to nije bio slučaj. Ova predstava o savršenoj (socijalističkoj) prošlosti stvara se i održava na osnovu nezadovoljstva (postsocijalističkom) sadašnjicom (Velikonja 2009).

Druga dva alternativna načina dolaženja do uspeha podrazumevaju otpočinjanje sopstvenog posla, sa ili bez sopstvenog kapitala, i posedovanje bogatstva po poreklu, koje može, a i ne mora biti uvećano pokretanjem sopstvenog posla. Za razliku od prvog načina koji je opisan i koji podrazumeva obrazovanje, ova druga dva alternativna načina dolaženja do uspeha prema mišljenju ispitanika kao da nužno dovode do uspeha, ali su dostupna veoma malom broju ljudi – zato se i smatraju alternativnim. Otpočinjanje sopstvenog posla se tumači kao ne tako čest put ka uspehu, jer podrazumeva posedovanje određenih sposobnosti, kao što su „smisao za biznis“, snalažljivost, inventivnost i slično, koje nisu svojstvene velikom broju ljudi. Pored toga, sopstveni posao podrazumeva i ulaganje ekonomskog kapitala koji veoma mali broj ljudi u Srbiji poseduje, te stoga vrlo često zahteva uzimanje kredita od banaka, što je korak na koji je mali broj ljudi spremno da se odluči. Mogućnost privatnog preduzetništva u Srbiji, otvorena sa tranzicijom, i dalje je ostala nedostižna većem delu stanovništva. Ispitanici smatraju da privatni posao u Srbiji mogu da pokrenu ili oni koji su podigli kredit ili oni koji su nekim ilegalnim putem uspeli da akumuliraju određeni kapital. Pošto je prema mišljenju ispitanika retko ko spreman da pozajmljuje novac od banaka ili jednostavno nema tolika primanja na osnovu kojih bi mogao da podigne kredit dovoljan za pokretanje sopstvenog posla, ostaje da su kriminalci ti koji su danas pretežno čine preduzetnike u Srbiji. Brojni autori potvrđuju rasprostranjenost ove predstave na domaćim prostorima, kao i uopšteno rezervisanost prema preduzetništvu i preduzetnicima (v. npr. Bolčić 2002c, 2002e; Žikić 2007). Bolčić ukazuje na postojanje tri vrste pojednostavljenih predstava o preduzetnicima tokom 1990-ih: idealizovane predstave o preduzetnicima kao ljudima izuzetnih kvaliteta koji odgovaraju onima koje su ispitanici ovde naveli (snalažljivost, dinamičnost, inventivnost, smisao za biznis); preduzetnici kao ljudi koji se bogate na tuđu štetu i/ili zahva-

ljujući tuđoj nesreći; preduzetnici kao ljudi iz prethodne vlasti (Bolčić 2002e, 114). Za svaku od ovih predstava se može reći da su u velikoj meri (bile) tačne, ali ne i da obuhvataju svu raznolikost ove populacije (Bolčić 2002d). Tačno je da je u prvim godinama tranzicije najveću korist od uvođenja privatnog sektora imala politička elita, a onda i pojedinci iz kriminalnog miljea (Lazić 2002a, 2002b; Bolčić 2002c), ali se ne može osporiti da danas preduzetnici predstavljaju heterogenu društvenu grupaciju (Bolčić 2002d). Stoga se može zaključiti da ovakva predstava o preduzetnicima među ispitanicima predstavlja nasleđe prve faze tranzicije, tumačenja koja su usvojili kao adolescenti. Posedovanje bogatstva po poreklu se smatra jednim od alternativnih načina ostvarenja uspeha jer se javlja kod malog broja ljudi u siromašnoj zemlji poput Srbije. Pored toga, on je alternativan i iz razloga što isključuje rad koji se smatra ključnim u ostvarenju uspeha.

Završna razmatranja

I dominantni i alternativni modeli individualnog društveno-ekonomskog uspeha podrazumevaju novac kao merilo uspešnosti. Pored novca, dominantni model kao odlike uspeha može da podrazumeva i sve ono što novcem može da se kupi, a što drugi prepoznaju kao znak uspeha, slavu kao put ka uspehu koji ne rezultira nužno ovim ishodom, odnosno ne podrazumeva novac sam po sebi, društveni položaj, seksualnu privlačnost partnera, moć, kulturni kapital ili uspeh u svim segmentima života. Alternativni model uspeha pretežno podrazumeva definiciju uspeha u terminima novca. Načini koje ova dva modela definišu kao put koji omogućava postizanje uspeha se razlikuju. Dominantni model kao takav određuje naporan rad koji ne zahteva neke posebne kvalitete i obrazovanost pojedinca, potpomognut povoljnim okolnostima, crtama ličnosti pojedinca i društvenim kapitalom, ali i prevare, beskrupuloznost, pa i kriminalne aktivnosti, u nastojanju da se uspeh ostvari. Jedan od načina koji omogućava ostvarivanje uspeha, a koji ispitanici procenjuju kao društveno dominantni, jeste rad koji podrazumeva prvenstveno neki kvalitet pojedinca (ali ujedino i njegovu predanost radu), budući da je povezan sa visokim obrazovanjem i inteligencijom. Neki od puteva kojim se u društvu najčešće i najlakše može ostvariti uspeh prema mišljenju ispitanika jesu i oni koji podrazumevaju slavu, posedovanje pozamašnog porodičnog ekonomskog kapitala, poštovanje društvenih vrednosti i normi. Alternativni model kao put kojim je ostvarenje uspeha moguće, ali znatno teže nego putem koji podrazumeva dominantni, podrazumeva vredan rad utemeljen na visokom obrazovanju i kvalitetima samog pojedinca, ali isključuje posedovanje društvenog kapitala koji bi mogao da pomogne u njegovoj društvenoj prepoznatljivosti (adekvatnoj plaćenosti). Neki od puteva kojima se uspeh može ostvariti, ali teže i ređe, jesu pokretanje sopstvenog posla, sa ili bez sopstvenog početnog kapitala, ili bogatstvo po poreklu koje može, ali i ne mora biti osnova za dalje uvećavanje bogatstva.

Na kraju je vredno osvrnuti se na značenje koje uspeh ima za same ispitanike, odnosno na to šta za njih predstavljaju modeli društveno-ekonomskog uspeha o kojima su govorili. Prvo, većina je iznela sumnju da novac sam po sebi može doneti sreću, pa se bez nekih drugih parametara ne može govoriti o novcu kao znaku uspeha. Ti drugi parametri javljaju se u svim segmentima života: na planu ličnog progressa, zdravlja, prijateljstva, ljubavi, porodice, odnosa prema sebi i odnosa prema okolini. Novac jeste važan sve dok nešto drugo postoji pored njega, ali ne i po svaku cenu i ne u meri koja prevazilazi jedan „normalan život“. To znači da ispitanici nisu spremni da zarad novca žrtvuju druge oblasti života, pogotovo ako to podrazumeva nastojanje da se zaradi više nego što je potrebno, a to, kako se pokazalo, i nije previše. Novac za ispitanike u ovom istraživanju nije merilo uspeha ni ako podrazumeva bavljenje nečim čime pojedinac nije zadovoljan, što ga ne ispunjava. Više od svega ispitanicima je važno da budu zadovoljni sobom, svesni sebe i svojih potencijala, odgovorni prema sebi, spremni da iskoriste sve svoje potencijale, rade na sebi, neprestano napreduju, uspešno savladavaju prepreke i da od njih načine životne lekcije. Zadovoljstvo sobom takođe nije dovoljno da bi ispitanici sebe smatrali uspešnim, ali je dobra osnova za postizanje zadovoljstva u drugim sferama života, kao što su ljubavne, emotivne veze, prijateljstva, odnos sa primarnom i sekundarnom porodicom, posao, karijera. Ovo zadovoljstvo sobom pomaže im da budu zadovoljni i uopšteno životom pa i onda kada osećaju nekakav oblik nezadovoljstva. Novac se u njihovim odgovorima javlja kao sredstvo, nešto poput zdravlja, koje im omogućava da žive život kakav žele ili da nastoje da ga takvim i učine. Niko od njih ne negira njegov značaj, ali mu i ne pridaje previše pažnje, sve dok je u stanju da zadovolji njihove ne tako velike potrebe. To nije posledica njihovog novčanog statusa, već naglašavanja važnosti drugih faktora od kojih uspeh zavisi za njih same, a ne za druge.

Razmatrajući očekivanja mladih u Srbiji po pitanju posla, Pavlović, Zubović i Zdravković (2016) pokazuju da su kao najvažnije izdvojili da posao ne utiče na privatni život, da su im obezbeđena sredstva i uslovi za učenje i razvoj i da je posao siguran. Na početku razvoja karijere oni pre biraju posao koji im omogućava sticanje znanja i usavršavanje nego onaj koji je dobro plaćen. Takođe im je bitno i da je zaposlenje za stalno, što se, kako autori primećuju, može dovesti u vezu sa prošlim vremenima i zaposlenjem u javnom sektoru, ali i sa dobijanjem pozajmica od banaka. Skorašnje istraživanje Savić, Lazarević i Grujić (2023) pokazuje da pripadnici Generacije Z prilikom traženja posla veoma vrednuju materijalnu stabilnost ali da ona ne može da kompenzuje nedostatak prilika za razvoj – u tom slučaju posao bi napustili uprkos obezbeđenoj finansijskoj sigurnosti. Mentalno zdravlje je takođe jedan od visoko rangiranih prioriteta koji definiše poželjno radno okruženje, a poslodavce ne smatraju primarno zaduženim za rešavanje globalnih izazova, već državu, što se može objasniti činjenicom da je reč o zemlji srednjeg dohotka sa jakim nasleđenim istaknutim uloge države. Iako je reč o ispitanicima mlađima od onih koji su obuhvaćeni ovim istraživanjem, uočavaju se određene sličnosti između njih

u pogledu uticaja socijalističkog nasleđa, a prvenstveno u vidu vrednosti koje zagovaraju, koje se tiču važnosti ostvarenja sopstva, razvoja ličnosti i nematerijalnog blagostanja.

Neki autori značaj ovakvih vrednosti vide kao odraz ekonomskog rasta jedne zemlje (v. npr. Baumann 1998; Ingleharth 1997; Ingleharth and Wezel 2005, citirano prema Nugin and Onken 2010, 453–454; Ingleharth and Abramson 1994). Ova pretpostavka podrazumeva da sa ekonomskom stabilnošću i/ili ekonomskim rastom u nekom društvu, koji omogućavaju zadovoljenje materijalnih potreba njegovih pripadnika, njihovu ekonomsku i fizičku sigurnost, više pažnje biva posvećeno kvalitetu života, izražavanju sopstva i slično. Inglehart to naziva prelaskom sa materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima (Inglehart and Abramson 1994). Iako je i ranije ova pretpostavka izazvala kontroverze i brojna preispitivanja, ova građa još jedan je od pokazatelja njene upitnosti. Srbija je još uvek daleko od ekonomski stabilne zemlje, a njena ekonomska budućnost je i dalje neizvesna i nesigurna. Izvesno je, međutim, da se potreba za ostvarenošću u svim segmentima života može smatrati univerzalnom ljudskom potrebom, ali da su predstave o tome šta ona podrazumeva društveno i kulturno specifične.

Literatura:

- Amri, Adida Yang, and Zainal Ariffin Ahmad. 2008. „How do Working Malaysian Men and Women Conceptualise Success for Themselves?“. *The International Journal of Diversity in Organizations, Communities and Nations* 8(2): 171–183.
- Babović, Marija. 2006. „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva“. U *Društvo u previranju*, uredila Tomanović, Smiljka, 81–101. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Babović, Marija. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bandelj, Nina, and Matthew C. Mahutga. 2010. „How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Post-Socialist Europe“. *Social Forces* 88(5): 2133–2162.
- Blagojević, Marina. 2002. „Žene i muškarci u Srbiji 1990–2000: urođnjavanje celine haosa“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 283–314. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bobić, Mirjana. 2006. „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak ‘druge demografske tranzicije’?“. U *Društvo u previranju*, uredila Tomanović, Smiljka, 121–139. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bogdanović, Marija. 1987. „Društveni slojevi prema osnovnim dimenzijama socijalnog raslojavanja“. U *Društvene nejednakosti*, uredio Popović, Mihailo, 33–51. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, Silvano. 2002a. „Iseljavanje radne snage i 'odliv mozgova' iz Srbije tokom 90-ih“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*,

- uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 159–166. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, Silvano. 2002b. „Izmenjena sfera rada“. U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Bolčić, Silvano, 79–108. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, Silvano. 2002c. „Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 35–48. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, Silvano. 2002d. „Post-socijalistička tranzicija: kontekst promena društva Srbije početkom devedesetih“. U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Bolčić, Silvano, 13–30. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Bolčić, Silvano. 2002e. „Rast privatnog sektora i preduzetništva u Srbiji tokom 1990-ih“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 107–122. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Böröcz, József, and Caleb Southworth. 1996. „Decomposing the Intellectuals’ Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986“. *Social Forces* 74(3): 797–822.
- Božić-Miljković, Ivana M. 2019. „(Ne)uspeh tranzicionih reformi u zemljama bivše Jugoslavije“. *Sociološki pregled* 53(3): 1102–1131.
- Brainerd, Elizabeth. 1998. „Winners and Losers in Russia’s Economic Transition“. *The American Economic Review* 88(5): 1094–1116.
- Cvejić, Slobodan. 2002. „Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: ‘siva ekonomija’ u Srbiji 90-ih“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 123–140. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Džuverović, Borisav. 1987. „Klasni aspekti obrazovanja“. U *Društvene nejednakosti*, uredio Popović, Mihailo, 121–157. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Đekić, Ivan. 2015. „Improving Human Capital in Serbia“. *Ekonomika* 61(3): 133–150.
- Đekić, Marija, Miloš Nikolić i Raica Milićević. 2019. „Causes, Manifestations and Representation of the Shadow Economy with Reference to Serbia“. *Ekonomika* 65(3): 103–114.
- Gerber, Theodore P. 2002. „Structural Change and Post-socialist Stratification: Labor Market Transitions in Contemporary Russia“. *American Sociological Review* 67(5): 629–659.
- Gerber, Theodore P., and Michael Hout. 2004. „Tightening up: Declining Class Mobility during Russia’s Market Transition“. *American Sociological Review* 69(5): 677–703.
- Greenberg, Jessica. 2011. „On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia“. *American Anthropologist* 113(1): 88–100.
- Grishakova, Marina, and Margarita Kazjulja. 2008. „Social Risks and Challenges of the Post-socialist Transition Period in Estonia: Analysis of Biographical Narratives“. *Qualitative Sociology Review* 4(2): 106–125.

- Hassan, Fareed M. A., and Kyle Peters Jr. 1996. „The Structure of Incomes and Social Protection during the Transition: The Case of Bulgaria“. *Europe-Asia Studies* 48(4): 629–646.
- Ingelhart, Ronald, and Paul R. Abramson. 1994. „Economic Security and Value Change“. *The American Political Science Review* 88(2): 336–354.
- Jovanović, Natalija. 2010. „Uloga obrazovanja u formiranju elita u postsocijalizmu“. *Nacionalni interes* 9(3): 389–398.
- Kohlbacher, Florian. 2006. „The Use of Qualitative Content Analysis in Case Study Research“. *Qualitative Social Research* 7(1): 1–89.
- Kolankiewicz, George. 1996. „Social Capital and Social Change“. *The British Journal of Sociology* 47(3): 427–441.
- Kraaykamp, Gerbert, and Paul Nieuwebeerta. 2000. „Parental Background and Lifestyle Differentiation in Eastern Europe: Social, Political, and Cultural Intergenerational Transmission in Five Former Socialist Societies“. *Social Science Research* 29(1): 92–122.
- Lazić, Mladen, and Slobodan Cvejić. 2007. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“. *International Journal of Sociology* 37(3): 54–74.
- Lazić, Mladen. 2002a. „Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije“. U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Bolčić, Silvano, 57–77. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lazić, Mladen. 2002b. „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 17–34. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Madžar, Ljubomir. 2017. „The Paradox of Failed Growth in the Post-socialist Economies – With Reference to Traits Characteristic of Serbia“. *Ekonomika preduzeća* 65(5–6): 331–340.
- Madžar, Ljubomir. 2018. „Economic Development Malaise as a Legacy of the Socialist Past“. *Ekonomika preduzeća* 66(3–4): 203–212.
- Marušić, Vuk i Ljiljana Marković-Denić. 2018. „Stavovi o emigraciji studenata završne godine medicine“. *Medicinski časopis* 52(3): 91–97.
- Mayring, Philipp. 2000. „Qualitative Content Analysis“. *Qualitative Social Research* 1(2): 1–28.
- Milić, Anđelka. 2002. „Svakodnevni život i porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija, 1991–1995. godine“. U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Bolčić, Silvano, 135–180. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, Anđelka. 2006. „Porodica i modaliteti radnih aktivnosti članova. Promene u toku post-socijalističke tranzicije u Srbiji, od 1991–2006. godine“. U *Društvo u previranju*, uredila Tomanović, Smiljka, 57–81. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Milić, Anđelka. 2007. „The Family and Work in the Post-socialist Transition of Serbia: 1991–2006“. *International Review of Sociology* 17(2): 359–380.
- Mojić, Dušan i Irena Petrović. 2013. „Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracije“. *Sociologija* 55(2): 229–244.

- Mojić, Dušan. 2012a. „Means of Getting Ahead in Post-socialist Serbia: Perceptions and Preferences of Young People“. *Sociologija* 54(2): 303–314.
- Mojić, Dušan. 2012b. „Obrazovani i nezaposleni: oblikovanje radnih biografija mladih“. U *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, uredila Tomanović, Smiljka, 111–126. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mojić, Dušan. 2016. „Obrazovno-radni resursi i orijentacije mladih u Srbiji u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije“. *Sociologija* 58(posebno izdanje): 245–258.
- Münich, Daniel, Jan Svejnar, and Katherine Terrell. 2005. „Returns to Human Capital under Communist Wage Grid and during the Transition to a Market Economy. „The Review of Economics and Statistics“ 87(1): 100–123.
- Natalija, Mirić. 2016. „Smanjenje siromaštva u kontekstu dostizanja prvog Milenijumskog cilja razvoja u Srbiji“. *Demografija* 13(13): 207–230.
- Nugin, Raili, and Eva-Clarita Onken. 2010. „Defining Success in Changing Society: Self-Evaluation and Social Reflections of a Coming Elite in the Baltic States“. *Journal of Baltic Studies* 41(4): 449–471.
- Pavlović, Dejana, Jovan Zubović i Aleksandar Zdravković. 2016. „Youth Expectations in Job Search in Serbia“. *Industrija* 44(4): 7–18.
- Petrović, Pavle, Danko Brčerević i Mirjana Gligorić. 2019. „Why is Serbia an Economic Growth Underachiever?“. *Ekonomika preduzeća* 67(1–2): 17–33.
- Popov, Đorđe. 2013. „Uticaj tranzicije na stanje privrede Srbije“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 47(1): 25–45.
- Ratković Njegovan, Biljana i Srećko Stamenković. 2016. „Business and Corporate Elites in Serbia“. *Megatrend revija* 13(3): 227–242.
- Rose, Brad, and George Ross. 1994. „Socialism’s Past, New Social Democracy, and Socialism’s Futures“. *Social Science History* 18(3): 439–469.
- Samoff, Joel. 1991. „Socialist Education?“. *Comparative Education Review* 35(1): 1–22.
- Savić, Nebojša, Jelisaveta Lazarević i Filip Grujić. 2023. „Generation Z’s Letter to CEOs“. *Ekonomika preduzeća* 71(1–2): 129–143.
- Stojanović, Božo. 2006. „Tržište rada u Srbiji: 1990–2005“. *Sociološki pregled* 40(1): 3–31.
- Tesić, Aleksandra, Vladimir Ilić i Anastazija Tanja Đelić. 2015. „Labour Market in Serbia: An Opportunity or Limitation of Economic Growth“. *Ekonomika poljoprivrede* 62(4): 1117–1136.
- Tomanović, Smiljka. 2002. „Porodična atmosfera i odnosi između generacija“. U *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, uredili Bolčić, Silvano i Anđelka Milić, 315–339. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Trifunović, Vesna. 2014. „Konceptualizacija gubitnika i dobitnika post-socijalističke transformacije srpskog društva“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vasiljević Blagojević, Milica R., Snežana S. Marinković, Karolina R. Perčić i Vanja J. Lučić. 2016. „Tranzicija i problem odliva mozgova iz perspektive studenata privatnog univerziteta“. *Nastava i vaspitanje* 65(1): 197–210.

- Večerník, Jiří. 1992. „Labor Force Attitudes in the Transition to the Market: The Czechoslovak Case“. *Journal of Public Policy* 12(2): 177–194.
- Velikonja, Mitja. 2009. „Lost in Transition: Nostalgia for Socialism in Post-Socialist Countries“. *East European Politics and Societies* 23(4): 535–551.
- Verdery, Katherine. 1991. „Theorizing Socialism: A Prologue to the 'Transition'“. *American Ethnologist* 18(3): 419–439.
- Völker, Beate, and Henk Flap. 1999. „Getting Ahead in the GDR: Social Capital and Status Attainment under Communism“. *Acta Sociologica* 42(1): 17–34.
- Vujović, Sreten. 2002. „Urbana svakodnevnica u Srbiji devedesetih godina“. U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Bolčić, Silvano, 109–134. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vukadinović, Simonida D., Siniša S. Domazet i Jelena S. Ješić. 2018. „Employment and Unemployment of Youth in the Republic of Serbia, Current State and Prospects“. *Poslovna ekonomija* 12(1): 20–32.
- Wong, Raymond Sin-Kwok. 2002. „Occupational Attainment in Eastern Europe under Socialism“. *The Future of Market Transition* 19: 191–230.
- Yakushko, Oksana. 2007. „Career Development Issues in the Former USSR: Implications of Political Changes for Personal Career Development“. *Journal of Career Development* 33(4): 299–315.
- Žikić, Bojan. 2007. „Ljudi (koji nisu sasvim) kao mi. Kulturna konceptualizacija pojma privatnik u Srbiji“. U *Antropologija postsocijalizma*, uredio Ribić, Vladimir, 52–76. Beograd: Srpski geneaološki centar.

Abstract: This research aimed to explore cultural constructions of individual socio-economic success in contemporary Serbia in the context of postsocialist transformation. This was achieved through qualitative content analysis of data obtained by semistructured interviews with 7 respondents (4 women and 3 men) in Belgrade in April 2012. The main criterion for selecting respondents was their birth year – all of them were adolescents, i.e. in their formative years, during the first phase of postsocialist transformation in Serbia. From the material, the dominant and alternative models of success were extracted, whereby the model of success is defined as a certain definition of success and a mode through which is achievable. The paper further discusses the connection between the interpretation of success held by the respondents and the broader context of social transformation in Serbia after the dissolution of the former Yugoslavia.

Keywords: models of individual socio-economic success, cultural construction, postsocialist transformation, Serbia.

Primljeno: 10. 04. 2023.

Odobreno: 05. 06. 2023.